

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 8ΗΣ ΜΑΪΟΥ 1997

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΑΤΣΑΝΙΩΤΗ

Ο ΣΤΡΑΤΗΓΟΣ ΜΑΚΡΥΓΙΑΝΝΗΣ

Τὰ Ἀπομνημονεύματα καὶ τὰ Ὁράματα καὶ Θάματα

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΣΑΧΙΝΗ

Ἔχει ἐπικρατήσῃ ἢ ἐντύπωση — καὶ εἶναι «ἐν μέρει» σωστὴ — πῶς τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη (1797-1864) τὰ ἔχει ἀνακαλύψει», ὡς ἄξιον λογοτεχνικὸ ἔργο, καὶ τὰ ἔχει ἐγκωμιάσει, μὲ ἐπιφανεῖς ἐκπροσώπους τῆς, ἢ λεγόμενῃ γενιᾷ τοῦ 1930. Πολὺ ὀλίγοι ὥστόσο γνωρίζουν πῶς πρῶτος, ἤδη ἀπὸ τὸ 1911, τὰ πρόσεξε, πῶς μίλησε καὶ ἔγραψε γι' αὐτὰ ὁ μεγάλος κριτικὸς τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας: ὁ Κωστῆς Παλαμᾶς. Στὴν ὁμιλία του «Ἡρωικὰ πρόσωπα καὶ κείμενα», ποῦ ἔγινε, γιὰ τὴ «Φοιτητικὴ Συντροφιά», στὶς 25 Μαρτίου 1911 καὶ δημοσιεύτηκε στὸ περιοδικὸ Ὁ Νουμᾶς¹, ὁ Παλαμᾶς ὑπογραμμίζει καὶ ἐξάγει τὴν ἀξία τοῦ Μακρυγιάννη ὡς πεζογράφου μὲ εὐστοχες καὶ ὀξυδερκεῖς κριτικὲς παρατηρήσεις. Γράφει: «Ἐνα εἶναι τὸ ἔργο ποῦ πρέπει νὰ ξεχωριστῇ μὲ τιμὴ καὶ μὲ ξάφνισμα καὶ νὰ βαλθῇ ἀπάνου ἀπὸ τᾶλλα. Κειμήλιο τῆς δημοτικῆς γλώσσας [...]. Τὰ Ἀπομνημονεύματα τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη [...]. Ἡ συγγραφή τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη, κατόρθωμα πιδ πλατὺ στὸ θέμα, πιδ γιομάτο στὴν οὐσία, πιδ τέλειο στὸ ὕφος ἀπὸ τὴ Διήγηση τοῦ Κολοκοτρώνη, ἀσύγκριτο στὸ εἶδος του, σὰ θάμα τοῦ ψυχόρμητου, σὰν εἶδος ἀριστούργημα τοῦ ἀγράμματος, μὰ γεροῦ καὶ αὐτόνομου, μυαλοῦ, γραμμένο ἀγάλια ἀγάλια, ντροπαλὰ καὶ ἀνυποψίαστα, ἀπὸ ἄνθρωπο τοῦ τουφεκιοῦ,

1. Βλ. περ. Ὁ Νουμᾶς 9 (1911) 3 Ἀπριλίου. Ἡ ὁμιλία περιλαμβάνεται τῶρα στὰ Ἄπαντα 8, [1966], σ. 52-65.

ὄχι τῆς πέννας, μὰ γραμμένο μὲ τὸ χέρι του τὸ ἴδιο, χωρὶς βοήθεια τρίτου, ἀπὸ ἄνθρωπο ἀπαιδευτο πού δὲν ὑποψιάζοταν τῆ συγγραφικῆ του φλέβα [...] ἱερὰ παραγγελμένο ἀπὸ τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ πού σὰ νὰ τοῦ ψιθύρισε στ' αὐτὶ τοῦ συγγραφέα τῆς νὰ τὸ συγγράψῃ...»². Ἐπειτα ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια, τὸ 1926, ὁ Φῶτος Πολίτης διέκρινε καὶ ἐπισήμανε «τὸ ἀπέριττον καὶ ἐλεύθερον τοῦ ἀγωνιστοῦ ὕφους, πού τόσο μᾶς συγκινεῖ εἰς τὰ θαυμάσια Ἐπομνημονεύματα τοῦ Μακρυγιάννη»³. Οἱ πρῶτοι ἀπὸ τοὺς ἐκπροσώπους τῆς γενιᾶς τοῦ 1930 πού ἀνέδειξαν, μὲ κριτικὰ τους κείμενα, τὴ λογοτεχνικὴ ἀξία τῶν Ἐπομνημονευμάτων ἦταν ὁ Γιώργος Σεφέρης καὶ ὁ Γιώργος Θεοτοκάς. Ὁ πρῶτος εἶχε παρατηρήσει στὸ δοκίμιό του «Ἑλληνικὴ γλώσσα» πὼς ὁ Μακρυγιάννης «θὰ εἶναι σωστὸ νὰ θεωρεῖται [...] σὰν ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλύτερους πεζογράφους μας τῶν τελευταίων ἐκατὸ χρόνων»⁴ καὶ ἀργότερα, τὸ 1943, τοῦ ἀφιέρωσε μιὰ ὀμιλία, μὲ τίτλο «Ἐνας Ἑλληνας: ὁ Μακρυγιάννης», πού δημοσιεύτηκε στὸν τόμο *Δοκιμές*⁵. Ὁ δεύτερος δημοσίευσε ἓνα ἐνθουσιώδες δοκίμιο στὴ *Νέα Ἐστία* τοῦ 1941⁶, ὅπου, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα, σημειώνει: «Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή πού ἀνοίξαμε τὰ Ἐπομνημονεύματα ἀναγνωρίσαμε τὸ γεννημένο πεζογράφο, ὄχι τὸν κοινὸ ἀφηγητὴ τῆς ἀράδας μὲ τίς ἀσήμαντες ἱστορίες του, ἀλλὰ τὸν πεζογράφο μάστορα, μὲ τὴ γερὴ προσωπικότητα, μὲ τὸ σίγουρο συγγραφικὸ ἔνστικτο καὶ μ' ἓνα ὕφος καθαρὸ σὰν τὸ νερὸ μιᾶς βουνίσιας πηγῆς».⁷

Μιὰ ἥρωικὴ μορφή, μὲ ψυχικὴ γενναιότητα, μὲ ἀκεραιότητα συνείδησης καὶ μὲ ἀκλόνητὴ πίστη στὴν ἀξία καὶ τὴν ὑπεροχὴ τῆς Ἑλλάδας ὑπῆρξε γιὰ τὴ νεοελληνικὴ ἱστορία καὶ τὰ νεοελληνικὰ γράμματα ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης. Τὸ ἔργο του, δηλαδή κυρίως τὰ Ἐπομνημονεύματά του, εἶναι ἔργο ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας: μᾶς γνωρίζει τὸν ἑαυτὸ μας καὶ μᾶς πλουτίζει σὲ εὐαίσθησία καὶ σὲ σκέψη. Εἶναι ἓνα ἔργο

2. Βλ. Ἐπαντα 8, [1966], σ. 61-62.

3. Βλ. τὸ ἄρθρο του «Τὰ Ἐπομνημονεύματα τοῦ Σπυρομίλιου», ἐφ. *Πολιτεία* 8.6.1926 καὶ τώρα *Ἐπιλογὴ Κριτικῶν Ἀρθρῶν* 3, 1985, σ. 205. Προηγουμένως, στὸ ἄρθρο του «Τὸ μυστήριον!», εἶχε μιλήσει γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη τοῦ Μακρυγιάννη. Σημειώνει ἐκεῖ: «Ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία δὲν εἶναι πλέον δι' ἡμᾶς [...] ὅ,τι ὑπῆρξε διὰ τὸν Μακρυγιάννη: νίκη τῆς ἰδέας ἐπὶ τῆς ὕλιστικῆς ζωῆς, ἐλευθέρη ἀνάτασις τοῦ ἀνθρώπου», βλ. ἐφ. *Πολιτεία* 15.2.1924 καὶ τώρα *Ἐπιλογὴ Κριτικῶν Ἀρθρῶν* 4, 1991, σ. 34. Οἱ δυὸ αὐτὲς μετεῖες δὲν περιλαμβάνονται στὴ *Βιβλιογραφία Ἱ. Μακρυγιάννη καὶ Π. Ζωγράφου* τοῦ Γ. Κ. Κατσίμπαλη, 1957.

4. Βλ. περ. *Τὰ Νέα Γράμματα* 3 (1937) 228 καὶ τώρα *Δοκιμές* 1, ³1974, σ. 475.

5. Βλ. *Δοκιμές*, 1944, σ. 215-255 καὶ τώρα *Δοκιμές* 1, ³1974, σ. 228-263.

6. Περ. *Νέα Ἐστία* 30 (1941) 714-723 καὶ τώρα *Πνευματικὴ Πορεία*, 1961, σ. 159-185.

7. *Πνευματικὴ Πορεία*, ἔ.ἀ., σ. 171.

πού συνεχίζει τήν παλιά έλληνική παράδοση· ένα έργο πού συναιρεί τὸ πνεῦμα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ τὰ φιλελεύθερα αἰσθήματα τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 21 μὲ τὰ πιδ βασικά γνωρίσματα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ τῆς ἰδιοσυγκρασίας τοῦ Ἑλληνα. Στὸ πρόσωπό του ὁ Μακρυγιάννης συγκεντρώνει στρατιωτικά, πολιτικά καὶ πνευματικά χαρίσματα. Οἱ ἰκανότητές του ὡς στρατιωτικοῦ ἠγέτη φανερώθηκαν ἀπὸ τὰ νεανικά του χρόνια, ὅταν, στὴν πολιορκία τῆς Ἄρτας, διοικοῦσε μικρὸ στρατιωτικὸ σῶμα· οἱ ἰκανότητές του ὡς πολιτικοῦ ἀποδείχτηκαν ἀπὸ τὶς διαρκεῖς ἐπαφές του μὲ ὅσους κυβερνοῦσαν τότε τὴν Ἑλλάδα, ἀπὸ τὶς συμβουλές πού τοὺς ἔδινε καὶ ἀπὸ τὶς ἐπίμονες συμφιλιωτικὲς καὶ συμβιβαστικὲς του προσπάθειες· ἡ συμβολή του, τέλος, στὰ γράμματα διαπιστώνεται ἀπὸ τὸ ἐπιβλητικὸ ἱστορικὸ, ἀλλὰ προπαντὸς γλωσσικὸ καὶ λογοτεχνικὸ μνημεῖο τῆς νεότερης Ἑλλάδας, πού εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα, ὅπως καὶ ἀπὸ τὰ Ὁράματα καὶ Θάματα. Ἐτσι, ὁ στρατηγὸς Μακρυγιάννης παρουσιάζεται ὡς προσωπικότητα ἀνήσυχη καὶ σύνθετη, ὡς ἱστορικὴ μορφή ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα, ὡς πνευματικὸς μας πρόγονος μὲ ὅλα τὰ γνωρίσματα τοῦ ὀδηγητῆ τῆς νεοελληνικῆς ψυχῆς.

Τί ἦταν, ὡστόσο, ὁ Μακρυγιάννης καὶ μὲ τί ἐφόδια ξεκίνησε γιὰ τὴ ζωή; «Πολυφραμελίτες οἱ γοναῖγοι μου καὶ φτωχοί»⁸ λέει ὁ ἴδιος καὶ παρακάτω μᾶς διηγεῖται μὲ χαρακτηριστικὸ τρόπο πῶς τὸν γέννησε ἡ μάνα του, μιὰ μέρα πού πῆγαινε γιὰ ξύλα, στὸ λόγγο. Τὰ ἐφόδιά του ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὸ σπίτι του ἦταν ἀνύπαρκτα — ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πλοῦσια καὶ γενναία ψυχὴ του· κι ὅμως αὐτὸ τὸ ἀβοήθητο καὶ φιλότιμο παιδὶ ἔφτασε μιὰ μέρα στὸ βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ. Ἄλλὰ πιδ καλὰ θὰ γνωρίσουμε τὰ ψυχικὰ χαρίσματα τοῦ Μακρυγιάννη παρακολουθώντας τὰ Ἀπομνημονεύματά του. Τί συμπεράσματα ἐξάγει ὁ ἀναγνώστης ἀπὸ τὸ ἔργο αὐτό; Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἀντικρίζει ἕναν ἀκέραιο ἠθικὰ χαρακτήρα, ἕναν τύπο ἀγνοῦ, ἄδολου καὶ ἀνιδιοτελοῦς πατριώτη, ἕνα πνεῦμα προσφορᾶς καὶ αὐτοθυσίας. Μὲ ὅλες τὶς πράξεις τῆς ζωῆς του ὁ Μακρυγιάννης προσφέρει χωρὶς νὰ ὑπολογίζει — προσφέρει πρὸς τὴν πατρίδα· καὶ ἡ ἀφιλοκέρδειά του αὐτὴ δὲν εἶναι μόνο ἠθικὴ· εἶναι καὶ πραγματικὴ. Ὅταν ἡ κυβέρνησις, ἀναγνωρίζοντας καὶ τιμώντας τὸν ὑπέροχο ἥρωισμό πού ἔδειξε στὴ μάχη τῶν Μύλων τ' Ἀναπλιοῦ, θέλησε νὰ τοῦ χαρίσει ἕνα χωριό, ὁ Μακρυγιάννης ἀπάντησε: «Ὅταν λευτερωθῆ ἡ πατρίδα, ὅποιος κάμη τὰ χρέη του — ἡ πατρίδα εἶναι δίκια. Τώρα κιντινέομεν· καὶ θέλει δουλειὰ κι' ἀγώνα ἡ πατρίδα, κι' ὅταν λευτερωθῆ, ὅλα τ' ἀγαθὰ εἶναι δικὰ μας» (ἔ.ἀ. 1, σ. 264). Καὶ πιδ κάτω διατυπώνει τὴν ἀκόλουθη ἐπιγραμματι-

8. Βλ. Ἀπομνημονεύματα 1, 1947, σ. 110. Σ' αὐτὴ τὴν ἐκδοσι τοῦ «Βιβλιοπωλείου Ε. Γ. Βαγιονάκη» θὰ γίνονται στὸ ἐξῆς ὅλες οἱ παραπομπές.

κή φράση, πού περιέχει ὅλη τὴν κοσμοθεωρία του: «Δὲν πλουταίνει ὁ ἄνθρωπος μὲ χρήματα μοναχά, πλουταίνει κι' ἀπὸ τὰ καλά του ἔργα» (1, σ. 283). Ἡ φράση αὐτὴ μπορεῖ σήμερα νὰ μᾶς φαίνεται κοινή· γιὰ τὸν Μακρυγιάννη δὲν εἶναι. Οἱ φράσεις του δὲν ἀπαρτίζονται ἀπὸ ἀφηρημένες ἔννοιες, κενές ἀπὸ οὐσιαστικὸ περιεχόμενο· ἐκφράζουν ζωντανὰ συναισθήματα, πού τὰ ζεῖ ἄμεσα καὶ παθαίνεται γι' αὐτά.

Παράλληλα πρὸς τὴν ψυχικὴ ἀγνόητα καὶ ἀνιδιοτέλεια τοῦ Μακρυγιάννη διακρίνονται ὁ πατριωτισμὸς του, ἡ θρησκευτικὴ πίστη του καὶ τὸ πραγματικὸ πάθος του γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Ἐν ἡ ψυχικὴ ἀγνόητα καὶ ἡ ἀνιδιοτέλεια εἶναι τὰ στοιχεῖα τῆς προσωπικότητάς του, πού προβάλλουν αὐθόρμητα καὶ χωρὶς συνειδητὴ προσπάθεια ἀπὸ τὰ Ἐπομνημονεύματά του, ἡ πατρίδα, ἡ θρησκεία καὶ ἡ δικαιοσύνη ἀποτελοῦν γι' αὐτὸν τὰ ἀμετάθετα ἰδανικά, πού ἄτομα καὶ ἔθνη πρέπει νὰ τὰ τιμοῦν, ἂν θέλουν νὰ δοῦν προκοπὴ. «Διὰ πατρίδα καὶ θρησκεία» παρατηροῦμε νὰ γράφει κάθε τόσο ὁ Μακρυγιάννης· καὶ οἱ λέξεις αὐτὲς προφέρονται μὲ τόση σεμνότητα καὶ τόση εὐλάβεια, ὥστε νὰ ἀποβάλλουν τὴν τριμμένη ἀπὸ τὴ χρῆση καὶ τὴν ἐπανάληψη φλοῦδα τους, νὰ ξαναβαφτίζονται στὴν ἀρχικὴ ἀφθαρτὴ οὐσία τους καὶ νὰ ἀνακτοῦν τὸ ἀληθινό τους βᾶρος. Στις πρῶτες ἤδη σελίδες τῶν Ἐπομνημονευμάτων διαβάζουμε: «Γράφω ἐδῶ [...] διὰ νὰ χρησιμεύσουν ὅλα αὐτὰ εἰς τοὺς μεταγενεστέρους καὶ νὰ μάθουν νὰ θυσιάζουν διὰ τὴν πατρίδα τους καὶ θρησκεία τους περισσότερη ἀρετὴ, νὰ ζήσουν ὡς ἄνθρωποι σ' αὐτὴν τὴν πατρίδα καὶ μ' αὐτὴν τὴν θρησκείαν. Χωρὶς ἀρετὴ καὶ πόνος εἰς τὴν πατρίδα καὶ πίστη εἰς τὴν θρησκεία τους ἔθνη δὲν ὑπάρχουν» (1, σ. 103). Καὶ παρακάτω: «Ἡ πατρίδα τοῦ κάθε ἀνθρώπου καὶ ἡ θρησκεία εἶναι τὸ πᾶν καὶ πρέπει νὰ θυσιάζη καὶ πατριωτισμὸν καὶ νὰ ζῆ αὐτὸς καὶ οἱ συγγενεῖς του ὡς τίμιοι ἄνθρωποι εἰς τὴν κοινωνία. Καὶ τότε λέγονται ἔθνη, ὅταν εἶναι στολισμένα μὲ πατριωτικὰ αἰσθήματα· τὸ ἀναντίον λέγονται παλιόψαθες τῶν ἔθνῶν καὶ βᾶρος τῆς γῆς» (1, σ. 107).

Ὅταν, στὰ πρῶτα χρόνια τῆς Ἐπανάστασης, ἄρχισαν οἱ πρῶτες διχόνοιες καὶ ἐπιβουλὲς ἀνάμεσα στὸν Ὀδυσσεὶ Ἀνδρουῦτσο καὶ τὸν Γκούρα, πιάνει ὁ Μακρυγιάννης τὸν Γκούρα, γιὰ νὰ τοὺς συμφιλιώσει, καὶ τοῦ λέει: «Σὲ συμβουλεύω, ἀδελφὲ Γκούρα, νὰ πᾶς ν' ἀνταμωθῆς μὲ τὸν Δυσσέο καὶ ν' ἀδελφωθῆς καὶ νὰ πᾶμε εἰς τὰ πόστα μας, ὅτι θὰ μποῦνε οἱ Τοῦρκοι ἀντουφέκιγοι καὶ θὰ δώσουμε λόγον δι' αὐτὸ εἰς τὸν Θεὸν καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Κι ὅταν ὑπάρξῃ ἡ πατρίς δὲν σοῦ χρειάζονται ἄρματολίκια· παίρνεις τὶς τιμὲς τῆς πατρίδος, βαθμούς καὶ δόξες, καθὼς γίνεται καὶ στ' ἄλλα τὰ ἔθνη, ὅπου τιμοῦν καὶ δοξάζουν τοὺς ἀξιούς καὶ τίμιους ἀξιωματικούς τους. Κι' αὐτὰ τὰ καπετανλίκια ἦταν κλέφτικα πράγματα, ὅταν ἦταν οἱ Τοῦρκοι στὴν πατρίδα μας ἀφεντάδες» (1, σ. 169). Ἀπὸ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ φαίνεται καὶ ἡ ἐκσυγ-

χρονισμένη αντίληψη, πού, πολύ νωρίς ακόμα, είχε ο Μακρυγιάννης για τὸ κράτος· είχε μάθει τί γινόταν στίς ἄλλες εὐρωπαϊκὲς πολιτεῖες καὶ ἀνυπομονοῦσε νὰ ἐφαρμοστοῦν τὰ ἴδια συστήματα καὶ στὴν Ἑλλάδα. Δὲν ἤθελε τὴν ἀναρχία καὶ τὴν ἀταξία· ἤθελε τὴ δικαιοσύνη καὶ τὴν τάξη. Γιὰ τὴν πατρίδα καὶ τὴ θρησκεία ἔχει πεῖ κι αὐτὰ τὰ θαυμάσια: «Γλυκότερον πρᾶμα δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν πατρίδα καὶ θρησκεία. Ὅταν δι' αὐτὰ τὸν ἄνθρωπον δὲν τὸν τύπτει ἡ συνειδήσή του, ἀλλὰ τὰ δουλεύει ὡς τίμιος καὶ τὰ προσκυνεῖ, εἶναι ὁ πλεόν εὐτυχῆς καὶ ὁ πλεόν πλούσιος» (1, σ. 191). Πόσο παρήγορα εἶναι αὐτὰ τὰ ἀπλὰ λόγια τοῦ Μακρυγιάννη γιὰ μᾶς σήμερα. Κλείνουν μέσα τους ὅλη τὴ λαϊκὴ σοφία τοῦ συγγραφέα τους καὶ ἀντλοῦν τὴ δύναμή τους ἀπὸ τὴ βαθιὰ πίστη του. Στὸν Γκούρα πάλι, ὁ ὁποῖος καταπίεζε τοὺς χωρικοὺς γύρω ἀπὸ τὴν Ἀθήνα, λέει: «Κι' ἂν φερθῆς πατριωτικῶς κατεξοχῆ ἐσύ, ὁποῦσαι κεφαλὴ ἐδῶ, νὰ ἡ δόξα σου, νὰ ἡ εὐτυχία τῆς πατρίδος — νὰ καὶ ἡ δυστυχία αὐτηγῆς κι' ἐμᾶς, ἂν φερθῆς ἀλλιώτικα» (1, σ. 192).

Ἡ πίστη του στὸ Θεὸ καὶ στὴν ἱερότητα τοῦ ἀγώνα τοῦ 21 τοῦ βάζουν στὸ στόμα τὰ παρακάτω λόγια, σὲ σύντομες στιχομυθίες του μετὸν ναύαρχο Ντερινύ, τοὺς Γάλλους ἀξιωματικοὺς καὶ τὸν στρατηγὸ Γκόρντον· καὶ μάλιστα στίς πιὸ δύσκολες στιγμὲς τῆς Ἐπανάστασης: στοὺς Μύλους τοῦ Ἀναπλιοῦ καὶ στὸ Φάληρο: «Ἐκεῖ ὁποῦφικιανὰ τίς θέσες εἰς τοὺς Μύλους ἤρθε ὁ Ντερινύς νὰ μὲ ἰδῆ. Μοῦ λέγει — Τί κάνεις αὐτοῦ; Αὐτὲς οἱ θέσες εἶναι ἀδύνατες· τί πόλεμον θὰ κάνετε μετὸν Μπραῖτημ αὐτοῦ; Τοῦ λέγω, εἶναι ἀδύνατες οἱ θέσες κι' ἐμεῖς, ὅμως εἶναι δυνατὸς ὁ Θεὸς ὁποῦ μᾶς προστατεύει [...] Κι' ἂν εἴμαστε ὀλίγοι εἰς τὸ πλῆθος τοῦ Μπραῖτημ, παρηγοριόμαστε μ' ἓναν τρόπον, ὅτι ἡ τύχη μᾶς ἔχει τοὺς Ἕλληνας πάντοτε ὀλίγους. Ὅτι ἀρχὴ καὶ τέλος, παλαιόθεν καὶ ὡς τώρα, ὅλα τὰ θεριὰ πολεμοῦν νὰ μᾶς φᾶνε καὶ δὲν μποροῦνε [...] Καὶ οἱ ὀλίγοι ἀποφασίζουσι νὰ πεθάνουν· κι' ὅταν κάνουν αὐτῆνα τὴν ἀπόφασιν, λίγες φορὲς χάνουσι καὶ πολλὰς κερδαίνουσι [...] — Τρὲ μπιέν, λέγει κι' ἀναχώρησε ὁ ναύαρχος» (1, σ. 256). Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν πίστη στὸ Θεὸ, βλέπουμε ἐδῶ τὴν ἱστορικὴ συνείδηση καὶ τὴν ἐθνικὴ ὑπερηφάνεια τοῦ Μακρυγιάννη. Μὲ λίγα λόγια μιᾶ στὸν ξένο γιὰ τὴ μοίρα τοῦ ἑλληνισμοῦ καὶ μετὰ δύσκολα κρυμμένη ὑπερηφάνεια καμαρώνει γι' αὐτὴν. Στοὺς ἀξιωματικοὺς τοῦ Ντερινύ, πού κι αὐτοὶ τοῦ ἐξέφρασαν τοὺς ἴδιους φόβους, ἀπαντᾷ: «Ὅταν σηκώσαμε τὴν σημαία ἀναντίον τῆς τυραγνίας, ξέραμεν ὅτ' εἶναι πολλοὶ αὐτῆνοι καὶ μαχητικοὶ κι' ἔχουσι καὶ κανόνια κι' ὅλα τὰ μέσα· ἐμεῖς ἀπ' οὐλα εἴμαστε ἀδύνατοι· ὅμως ὁ Θεὸς φυλάγει καὶ τοὺς ἀδύνατους· κι' ἂν πεθάνωμεν, πεθαίνομεν διὰ τὴν πατρίδα μας, διὰ τὴν θρησκείαν μας, καὶ πολεμοῦμεν ὅσο μποροῦμεν ἀναντίον τῆς τυραγνίας· κι' ὁ Θεὸς βοηθός. Αὐτὸς ὁ θάνατος εἶναι γλυκός, ὅτι κανένας δὲν θὰ γίνῃ ἀθάνατος· κι' ὅταν ὁ Χάρος θάρθῃ νὰ μᾶς πάρῃ, ὅταν θέλῃ, ἄρρωστους καὶ δυστυχεῖς, καλύτερα σήμερα νὰ πεθάνωμεν» (1, σ. 259). Στὸν στρατηγὸ

Γκρόντον, ὁ ὁποῖος, πρὶν ἀπὸ τῆ μάχης τοῦ Φαλήρου, θέλησε νὰ πάρει μαζί του, στὸ πλοῖο του, τὸν Μακρυγιάννη γιὰ νὰ τὸν σώσει, αὐτὸς ἀπαντᾷ: «Κόπιασε ἡ γενναιότη σου καὶ σ' αὐτήν τὴν μπατάγια τὴν σημερινή θὰ γίνῃ ὁ Θεὸς ἀρχηγὸς καὶ μετὴν δύναμή του — θὰ λυπηθῇ ἐμᾶς καὶ τὴν πατρίδα μας· κι' ὅ,τι μπορῶ κι' ἐγὼ θ' ἀγωνιστῶ σήμερα μ' ὄλον ὀπούμαι ἀστενής. Νὰ χαθοῦνε τόσοι ἀγωνισταὶ καὶ νὰ μείνω ἐγώ, ζῆκι νὰ γένη κι' ἐμένα ἡ ζωή! — Τί θὰ κάμης, μοῦ λέγει, σὲ τόσο πλῆθος Τουρκῶν; — Εἶναι ὁ Θεός, τοῦ λέγω, καὶ κάνει ὁ ἴδιος!» (1, σ. 304).

Ἄν περιοριζόταν κανεὶς στὸν πατριώτη καὶ τὸν χριστιανὸ Μακρυγιάννη, παραγνωρίζοντας τὸ πραγματικὸ πάθος του γιὰ τὴ δικαιοσύνη, θὰ εἶχε μιὰ πολὺ λειψὴ εἰκόνα τῆς προσωπικότητάς του. Τὰ τρία αὐτὰ ἰδανικά, πατρίδα, θρησκεία καὶ δικαιοσύνη, ἀποτελοῦν γιὰ τὸν Μακρυγιάννη ἓνα ἑνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο σύνολο, καὶ τὸ σύνολο αὐτὸ παίρνει τὴ συγκεκριμένη μορφή τῆς Ἑλλάδας. Ἡ Ἑλλάδα στὰ μάτια του, γιὰ τὴν ὁποία ἀγωνίστηκε καὶ καταπληγώθηκε καὶ γιὰ τὴν ὁποία ξόδεψε ὅλες τὶς δυνάμεις τῆς ψυχῆς του, ταυτίζεται κατὰ τὴν ἀντίληψή του μετὰ τὰ τρία αὐτὰ ἰδανικά καὶ ἀποτελεῖ τὴ σύνθεσή τους· ἔτσι, ὁ δίκαιος Μακρυγιάννης στέκεται πλάι στὸν πατριώτη καὶ τὸν χριστιανό. Αὐτὸ φαίνεται καθαρότερα στὶς πολιτικὲς ἐκδηλώσεις του. Πολιτικὴ γι' αὐτὸν δὲν ἦταν τίποτα ἄλλο παρὰ ἄσκηση πατριωτισμοῦ, πραγμάτωση ἀρετῆς, ἀναζήτηση δικαιοσύνης. «Ὅσα σημειώνω», γράφει στὸν ἐπίλογο τῶν Ἀπομνημονευμάτων, «τὰ σημειώνω γιὰτὶ δὲν ὑποφέρνω νὰ βλέπω τὸ ἄδικον νὰ πνίγη τὸ δίκιον. Διὰ κεῖνο ἔμαθα γράμματα εἰς τὰ γεράματα καὶ κάνω αὐτὸ τὸ γράψιμον τὸ ἀπελέκητο, ὅτι δὲν εἶχα τὸν τρόπον ὄντας παιδί νὰ σπουδάξω» (2, σ. 217)· καὶ πραγματικά, ὅπως τὸ βλέπουμε πολὺ καλὰ στὸ ἔργο του αὐτό, ὅλη ἡ ζωὴ του σπαταλήθηκε στὸν ἀγῶνα του γιὰ τὸ «δίκιον». Τὸ «δίκιον» αὐτὸ τὸ γύρευε στὴν πιὸ ἀπόλυτη μορφή του· ἔτσι, ἀσυμβίβαστος καὶ ἀλύγιστος στὶς κρίσεις του γιὰ τοὺς ἄλλους, φαντάζει στὰ μάτια μας σὰν βράχος ἀκλόνητος, πού γύρο του λυσομανοῦν τὰ κύματα τοῦ ὑπολογισμοῦ, τῆς μικρότητας καὶ τοῦ συμφέροντος.

Καμιὰ μικρὴ πράξι δὲν ἀσχημίζει τὸν χαραγμένο σὲ σκληρὴ πέτρα ὀλόγιο δρόμο τῆς ζωῆς του. Ἄν θύμωσε, ἂν ἔβρισε, ἂν μίσησε, τὸ ἔκανε γιὰτὶ ἤθελε νὰ πραγματώσει αὐτὴ τὴ δικαιοσύνη, πού αὐτὸς τὴν ἐννοοῦσε ἀπόλυτη, ἐνῶ ἐμεῖς σήμερα, κοιτάζοντας ἀπὸ ἀπόσταση, τὴν θεωροῦμε ἀνέφικτη. Ὅταν ἔφτασε ὁ βασιλιάς Ὁθων στὸ Ναύπλιο καὶ προσφώνησε πολιτικούς καὶ ὀπλαρχηγούς, μόνος ὁ Μακρυγιάννης τοῦ ἀπάντησε μετὰ θάρρους: «Θεῖα χάρις θέλησε νὰ μᾶς δυναμώσει καὶ νὰ μᾶς σώσει ἀπὸ τὴν τυραγνίαν τοῦ Σουλτάνου καὶ σήμερα ἀξιοθήκαμεν ν' ἀπολάψωμεν τὸν Βασιλέα μας. Ἐμεῖς ἔχομεν χρέος νὰ σὲ ἀκοῦμεν καὶ νὰ σὲ φιλάμεν μετὰ τὴ ζωὴ μας, καὶ ἡ Μεγαλειότη σου βάλει τὴν δικαιοσύνη σου εἰς τὰ δεινά μας» (2, σ. 58). Τὸ πρῶτο πού

ζήτησε ὁ Μακρυγιάννης ἀπὸ τὸν Ὅθωνα, προσφέροντας τὴ ζωὴ του γιὰ τὴν ἀσφάλεια τοῦ ἀνακτα, ἦταν ἡ δικαιοσύνη· καὶ μιὰ θαυμασία κρίση, στηριγμένη στὴ δικαιοσύνη, εἶναι τὰ λίγα λόγια μὲ τὰ ὁποῖα ὁ Ἰσμαὴλ μπέης, ἐξάδελφος τοῦ Ἀλῆ πασᾶ καὶ προστάτης τοῦ Μακρυγιάννη στὴν Ἄρτα, προσδιορίζει τὰ αἷτια τῆς Ἐπανάστασης τοῦ 21. Ἔτσι τὰ παραθέτει ὁ Μακρυγιάννης στὰ Ἀπομνημονεύματά του: «Πασάδες καὶ μπέηδες θὰ χαθοῦμε. Θὰ χαθοῦμε! ὅτι ἐτοῦτος ὁ πόλεμος δὲν εἶναι μῆτε μὲ τὸν Μόσκοβον, μῆτε μὲ τὸν Ἐγγλέζο, μῆτε μὲ τὸν Φραντζέζο. Ἀδικήσαμεν τὸν ραγιά καὶ ἀπὸ πλοῦτη καὶ ἀπὸ τιμῆ καὶ τὸν ἀφανίσουμε· καὶ μαῦρισαν τὰ μάτια του καὶ μᾶς σήκωσε ντουφέκι» (1, σ. 121). Πιὸ κάτω ὁ ἴδιος μπέης, ἀποχαιρετώντας τὸν Μακρυγιάννη, τὸν συμβουλεύει νὰ πεῖ στοὺς καπεταναίους ἐξω ἀπὸ τὸ Πέτα: «Νάχουν αὐτῆνοι δικαιοσύνη, νὰ πάρη τέλος νὰ ἡσυχάσουμε καὶ ἐμεῖς οἱ Τοῦρκοι, ὅτι πλέον μᾶς ἔγινε χαράμι ἀπὸ τὸν Θεὸν τὸ βασιλείον μας, ὅτι φύγαμε ἀπὸ τὴ δικαιοσύνη του» (1, σ. 122). Ἄς μὴ νομίσει ὅμως κανεὶς πὼς μόνο λόγια ἔλεγε ὁ Μακρυγιάννης γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ ζωὴ του, πού ἦταν μιὰ συνεχῆς πράξι δικαιοσύνης, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ Ἀπομνημονεύματά του, πού εἶναι ἓνα ἔργο ἀλήθειας καὶ εὐλικρίνειας, ὁ Μακρυγιάννης ἐφάρμοσε ἔμπρακτα τὶς ἀρχές του αὐτές, ὅταν σὲ συγκεκριμένες περιπτώσεις τοῦ δόθηκε ἡ εὐκαιρία. Ἔτσι συχνά, ὅταν ἦταν πολιτάρχης μὲ καθήκοντα ἀστυνομικά, ἐπέβαλλε τὴν τάξη μὲ τὴ δικαιοσύνη· καὶ συχνά οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων ὅπου ὑπηρέτησε ὡς πολιτάρχης, π.χ. ἡ Ἀθήνα, τὸν ἀναζητοῦν ξανά καὶ παρακαλοῦν γιὰ τὸν ἐρχομὸ του.

Πολὺ ἔνωρις ὁ Μακρυγιάννης εἶχε κατανοήσει τὴν ἀξία τῆς τάξης καὶ τῆς στρατιωτικῆς πειθαρχίας, καθὼς καὶ τὴ σημασία τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. «Ἡ πατρις χωρὶς τακτικὸν δὲν πάγει ὀμπρὸς καὶ θὰ μῶ σ' αὐτὸ» (1, σ. 267): Αὐτὰ εἶπε στὴν κυβέρνηση, ὅταν ἄφησε τὸ βαθμὸ τοῦ στρατηγοῦ, γιὰ νὰ καταταχθεῖ ὡς ἀπλὸς στρατιώτης στὸ τακτικὸ σῶμα τοῦ Φαβιέρου. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ πολλὰ ἄλλα ἀποσπάσματα τῶν Ἀπομνημονευμάτων συνάγεται ἡ νομιμοφροσύνη καὶ ἡ πειθαρχία τοῦ Μακρυγιάννη πρὸς τὴν κυβέρνηση — καὶ μάλιστα στὶς πιὸ κρίσιμες στιγμὲς τοῦ ἐμφυλίου πολέμου. Παραθέτω ἐδῶ ὀρισμένα ἀπ' αὐτά: «Δὲν ματαθέλομε ὅλοι ὅσοι ἤρθαμε νὰ ζέρωμε ἀπὸ καπεταναίους· ὅ,τι διαταγὲς εἶναι ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, ἐκεῖνο εἴμαστε πρόθυμοι νὰ κάνουμε, νὰ πᾶμε ὀμπρὸς» (1, σ. 196). Πιὸ κάτω λέει στὸν Καρατάσο καὶ στοὺς ἄλλους καπεταναίους: «Διὰ νὰ δυναμώση ἡ πατρις πρέπει νὰ ἐνωθοῦμε στενὰ ἐμεῖς καὶ μ' ὅσους ἄλλους μπορέσουμε. Καὶ νὰ εἴμαστε μὲ τὴν Διοίκησιν καὶ μὲ τοὺς νόμους, νὰ δυναμώνουμε αὐτά· ὅτι ἔτσι δυναμώνει γενικῶς ἡ πατριδα κι' ὅχι τὰ ἄτομα» (1, σ. 212). Τοὺς ἀντίθετους πρὸς τὴν κυβέρνηση συμβουλεύει μὲ τὰ ἀκόλουθα: «Αὐτὸ τὸ ἔθνος σήκωσε ντουφέκι τοῦ Σουλτάνου — καὶ δὲν τὸ ὑπόταξε. Ἐσεῖς θὰ τὸ ὑποτάξετε καὶ δὲν θέλετε Διοίκησιν; Καὶ ποῖον ἔθνος χωρὶς διοίκησιν καὶ νόμους

εὐδοκίμησε καὶ δὲν ἐχάθη; Κι' ἐμεῖς χωρὶς νόμους δὲν πᾶμε ὀμπρός· καὶ δὲν μᾶς γνωρίζουν καὶ τ' ἄλλα τὰ ἔθνη. Θὰ μᾶς λένε κλέφτες καὶ παντίδους» (1, σ. 219).

Σὲ μιὰ στιγμή ἐξαψης καὶ παραφορᾶς λέει: «Διὰ τὴν στερέωση τῆς πατρίδος μου καὶ νόμους, διὰ κεῖνο πεθαίνω, ὄχι διὰ ἄλλο. Καὶ οἱ Γύφτοι νάχουν τὴν Κυβέρνησιν, ἐγὼ θὰ ὑποτάζωμαι» (1, σ. 222). Ἐνα ἐξοχο μάθημα πειθαρχίας καὶ νομιμοφροσύνης μᾶς δίνει ὁ Μακρυγιάννης μὲ τὰ λόγια του αὐτά, τὰ ὁποῖα, ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ ἐλεύθερου καὶ ἀλύγιστου αὐτοῦ ἀνθρώπου, ἀποκτοῦν ξεχωριστὴ σημασία. Γιατὶ συνειδητὰ καὶ μὲ γνώση τῶν ἀρετῶν καὶ τῶν πλεονεκτημάτων τῆς πειθαρχίας στὴ στρατιωτικὴ ὀργάνωση, καὶ μάλιστα στὶς κρίσιμες στιγμὲς τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἐλευθερία, ὑποτάσσεται ὁ Μακρυγιάννης στὶς διαταγὲς τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας. Δὲν τὸ κάνει δουλόπρεπα καὶ ὑπολογιστικά· τὸ κάνει ἀφοῦ ζύγισε καλὰ τί συμφέρει στὸ ἔθνος. Πιὸ κάτω στὰ Ἀπομνημονεύματα διαβάζουμε: «Πῆγα εἰς Ἀνάπλι, ἔμαθα αὐτό· πῆγα εἰς τὴν Κυβέρνησιν, τῆς μίλησα χοντρά καὶ πατριωτικά· Ἐγὼ τοὺς εἶπα, μικρὸς ἄνθρωπος, δὲν καταδέχτηκα νὰ γυμνώσω αὐτούς, ἀλλὰ ξεδιάζω ἐξ ἰδίων μου ὡς ἀδελφός τους καὶ τοὺς ἔχω εἰς τὸ κονάκι μου· κι' αὐτὸ τὸ κάνω ὅτ' εἶναι ζένοι ἄνθρωποι ἐδῶ, Εὐρωπαϊγοὶ ὅπου μᾶς παρατηροῦν, καὶ θέλω νὰ βλέπουν ὅτι κι' ὄντως διψᾶμε διὰ λευτεριά καὶ νόμους· κι' ὄχι ὅτ' εἴμαστε ἄρπαγες» (1, σ. 229-230). Ἀπὸ τὸ παράθεμα αὐτό, ὅπου φανερόνεται καὶ πάλι ἡ ἐθνικὴ φιλοτιμία καὶ ὑπερηφάνεια τοῦ Μακρυγιάννη, καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ πῶς ἐννοοῦσε τὴν ἐλευθερία. «Διψᾶμε διὰ λευτεριά καὶ νόμους», γράφει, ὑπονοώντας πῶς χωρὶς τὸ νόμο ἢ ἐλευθερία εἶναι ἀχρηστὴ, γιατί καταντᾷ ἀναρχία καὶ ἀσυδοσία. Ἡ ἐλευθερία μόνο πάνω στὸ νόμο μπορεῖ νὰ θεμελιωθεῖ — κι αὐτὸ τὸ εἶχε νιώσει βαθιὰ ὁ Μακρυγιάννης.

Καὶ οἱ δύο τόμοι τῶν Ἀπομνημονευμάτων εἶναι γεμάτοι ἀπὸ αὐτὰ τὰ «χοντρά καὶ πατριωτικά» (1, σ. 229) λόγια του· καὶ εἶναι ἡ εἰλικρινεία του κοφτερὴ σὰν σπαθί. Γυμνώνει τὴν ψυχὴ του, ὅπως γυμνώνει πάντα καὶ τὰ ἐλαττώματα τοῦ λαοῦ μας, πὺ φανερώθηκαν σὲ βαθμὸ ἐπικίνδυνο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἀγώνα γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία. «Ἐγὼ τὴν ἀλήθεια θὰ τὴν εἰπῶ γυμνή», σημειώνει στὴν εἰσαγωγὴ τῶν Ἀπομνημονευμάτων του (1, σ. 108), καὶ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ τὴν ἐφαρμόζει ὡς τὸ τέλος τοῦ ἔργου, ὅπου καὶ πάλι λέει πῶς «ἔγραψε γυμνὴ τὴν ἀλήθεια» (2, σ. 217). Δὲν κολακεύει, δὲν ἡρωοποιεῖ, οὔτε παραβλέπει τίς ἀδυναμίες κανενός· ἀλύπητα καὶ μὲ ἀγανάκτηση χτυπᾷ τὸ ἀδικο ὅπου τὸ βρεῖ. «Ἀλλὰ ὁ ζῆλος τῆς πατρίδος μου δίνει αὐτήνη τὴν ἀγανάκτησιν καὶ δὲν μπόρεσα νὰ γράψω γλυκότερα» (1, σ. 101), γράφει ὁ Μακρυγιάννης, καὶ καρπὸς αὐτοῦ τοῦ ζήλου γιὰ τὴν πατρίδα εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματά του. Γι' αὐτὸ ὅσοι τὰ διαβάσουν ἔχουν νὰ μάθουν πολλὰ καὶ γιὰ τὸ ἑλληνικὸ ἦθος καὶ γιὰ τὴν ἑλληνικὴ ἀρετὴ — πολλὰ καὶ ἄγνωστα δυστυχῶς γιὰ μᾶς σήμερα. Ὡστόσο εἶμαι βέβαιος πῶς ἐλάχιστοι Ἕλληνες, πέρα ἀπὸ τὸν στενὸ κύκλο τῶν λογοτεχνῶν καὶ τῶν

διανοουμένων, θα υποπτεύονται τὴν ἀνυπολόγιστη ἀξία τοῦ κειμένου αὐτοῦ γιὰ τὸ νεοελληνικὸ πνεῦμα, γιὰ τὸν Ἕλληνα, γιὰ τὴν Ἑλλάδα γενικῶς. Γιατὶ εἶναι ἀλήθεια χαρακτηριστικὸ φαινόμενο τῆς πνευματικῆς ἱστορίας τῆς χώρας μας, νὰ χάνεται τὸ ζωντανὸ πνεῦμα καὶ ἡ γνήσια φωνή της, καθὼς μένει κρυμμένη γιὰ χρόνια στὰ ἐξωτερικῶς ἀπλά, ἀλλὰ ἐσωτερικῶς πλούσια στήθη ἀγράμματων λαϊκῶν ἀνθρώπων. Τὰ μεγάλα παραδείγματα τοῦ στρατηγοῦ Μακρυγιάννη καὶ τοῦ ζωγράφου Θεόφιλου ἔρχονται νὰ ἐπιβεβαιώσουν καὶ νὰ δικαιώσουν τὴν παρατήρηση αὐτή.

Ἄσπαστος Μακρυγιάννης ἦταν ἀπλὸς λαϊκὸς ἄνθρωπος· ὅμως ἡ τέχνη τῆς πεζογραφίας του δὲν εἶναι ἀπλῶς λαϊκὴ. Δὲν ἔχει δηλαδὴ τὴν περιορισμένη σημασία τῆς προβολῆς καὶ τῆς ἀνάδειξης λαογραφικῶν καὶ περιγραφικῶν στοιχείων, ποὺ προκαλοῦν βέβαια τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀναγνώστη, ἀλλὰ ποὺ δὲν συγκινοῦν αἰσθητικῶς. Ἡ τέχνη τῆς πεζογραφίας του εἶναι λαϊκὴ μὲ τὴν ἔννοια πὼς ἀνάβλυσε αὐθόρμητα καὶ ἀβίαστα ἀπὸ τὴν πηγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, τὴν προαιώνια παιδεία τοῦ ὁποῖου ἔκλεινε, χωρὶς νὰ τὸ ὑποψιάζεται, μέσα στὴν ψυχὴ του. Ὑπῆρξε, ἀσυνείδητα, φορέας τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος καὶ τοῦ ἔδωσε τὴν πιὸ ἀρμόδια ἔκφρασή του. Ἡ νεοελληνικὴ ἱστορία καὶ ἡ νεοελληνικὴ παράδοση συμπυκνώνονται στὶς σελίδες τῶν Ἀπομνημονευμάτων του — ὅλα τὰ μεγάλα βιώματα τοῦ ἔθνους μας, ποὺ συγκίνησαν καὶ κατέκτησαν τὴ λαϊκὴ ψυχὴ. Ἦταν ἀγράμματος ὁ Μακρυγιάννης, ὅμως τὸν εἶχε μορφώσει αὐτὴ ἡ λαϊκὴ ψυχὴ καὶ τὸ ἀκοίμητο πάθος του γιὰ τὴν ἑλληνικὴ πατρίδα. Τὰ ἐνδιαφέροντά του ἀπλώνονται σὲ ἓναν εὐρύτερο κύκλο. Ἡ ἔφεσή του πρὸς τὰ γράμματα συνδυάζεται μὲ τὶς στρατιωτικὲς του ἱκανότητες καὶ τὴν πολιτικὴ του ἀνησυχία· κι αὐτὴν τὴν τριπλὴ μορφή τῆς προσωπικότητάς του βλέπουμε καὶ ζοῦμε στὰ Ἀπομνημονεύματά του. Καθὼς ὁ ἴδιος μάλιστα μᾶς ἐκθέτει τὴ ζωὴ καὶ τὴ δράση του μὲ ὕφος μοναδικὸ καὶ ὑποδειγματικὸ, ὅλο κίνηση, νεῦρο καὶ δύναμη, μᾶς εἶναι ἀδύνατον νὰ συλλάβουμε τὴν προσωπικότητά του ξεχωριστὰ σὲ καθεμιὰ ἀπὸ τὶς τρεῖς αὐτὲς ἐκδηλώσεις της. Ὁ στρατιώτης, ὁ πολίτης καὶ ὁ συγγραφέας ἐνώνονται σὲ ἓνα ἐνιαῖο καὶ ἀδιαιρέτο σύνολο, καὶ γίνονται ἄνθρωπος· ἄνθρωπος ὁλόκληρος, ἄνθρωπος ἀκέραιος — γι' αὐτὸ τὸ λόγο ἔχουν μεγάλη σημασία τὰ Ἀπομνημονεύματά του.

Περὶσσότερο ἀπὸ ἥρωας ὁ Μακρυγιάννης στάθηκε ἄνθρωπος· ὅμως πλᾶι στὸν ἄνθρωπο βρίσκεται ὁ Ἕλληνας, ὅχι τυχαῖα βέβαια, ἀφοῦ καθαρὰ ἑλληνικὴ ἀξία εἶναι ἡ ἀνθρωπιά. Ὁ ἀγνὸς πατριωτισμὸς, ἡ χριστιανικὴ πίστη, τὸ πάθος τῆς δικαιοσύνης, ἡ δίψα τῆς ἐλευθερίας, ἡ ἠθικὴ καὶ πραγματικὴ ἀφιλοκέρδεια, ἡ λατρεία τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς εὐλικρίειας, τὸ πνεῦμα τῆς αὐτοθυσίας καὶ τῆς προσφορᾶς, ἡ συνειδητὰ περιφρονητικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ θανάτου, ἡ ἔθνικὴ φιλοτιμία καὶ ὑπερηφάνεια, ὁ ἀέρας τῆς λεβεντιάς καὶ τὸ βαρὺ συναίσθημα τῆς εὐθύνης — αὐτὰ εἶναι τὰ μεγάλα καὶ ζωντανὰ βιώματα ποὺ ταραίζουν καὶ συγκλονίζουν τὴν ἄδολη καὶ γενναία ψυχὴ τοῦ

Μακρυγιάννη. Ἐάν οἱ ἀφηρημένες ἔνοιες τοῦ ἑλληνικοῦ ἤθους καί τῆς ἑλληνικῆς ἀρετῆς βασίζονται σέ κάποια συγκεκριμένα βιώματα, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία πῶς τὰ βιώματα πού τίς θεμελιώνουν εἶναι ὅσα σημειώσαμε πιό πάνω. Ὁ Μακρυγιάννης ὑπῆρξε μιὰ τυπικά ἀντιπροσωπευτική μορφή τοῦ Ἑλληνα, πού πάλαιψε μέ τὸ ἀνέφυκτο. Ἀρνητῆς τοῦ συμβιβασμοῦ, κυνηγός τοῦ ἀπολύτου, στάθηκε ἀκατόρθωτο νά προσαρμοθεῖ μέ τὸ κλίμα τῆς ἀμοιβαίας ὑποχώρησης, τοῦ μικροῦ συμφέροντος καί τοῦ κομματικοῦ ὑπολογισμοῦ, πού ἀναγκαστικά παρακολούθησαν τὴν πολιτική συναλλαγή τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Ἀλύγιστος, ὀρθώθηκε μέ πείσμα πάνω στήν πέτρα τῆς ἀρετῆς καί βάλθηκε μέ αὐτὸ («τὸ γράψιμο τὸ ἀπελέκητο») καί μέ τὰ «χοντρά καί πατριωτικά» λόγια του νά διορθώσει τὸν Νεοἕλληνα, γυμνώνοντας καί μαστιγώνοντας τὰ ἐλαττώματά του. Γιὰ τὴν πολιτική ἀξιοποίηση τῆς ἐλευθερίας πόνεσε, θύμωσε, ἔβρισε, μίσησε καί ξόδεψε τίς δυνάμεις τῆς ψυχῆς του, ὅπως, λίγα χρόνια πρὶν, ἀγωνίστηκε καί καταπληγώθηκε γιὰ τὴ θεμελίωση αὐτῆς τῆς ἐλευθερίας. Ὡστόσο, ἂν ἡ ψυχὴ του ἀναλώθηκε καί πόνεσε στὴ ζωὴ, μέ τίς πίκρες καί τὰ ψυχικά μαρτύρια τῶν τελευταίων του χρόνων, διασώθηκε στὴ συγγραφὴ του καί χάρις στὴ συγγραφὴ του, γιὰ νά μᾶς θυμίζει ὅτι «ἔχομεν ἀγῶνες πατριούς, ἔχομεν θυσίες» (2, σ. 217), καί νά μᾶς κάνει καλύτερους.

Θὰ ἤθελα ἀκόμα νά μιλήσω γιὰ τὴ γλώσσα καί γιὰ τὸ ὕφος τοῦ Μακρυγιάννη, γιὰ τὴν ἀρτιότητα, τὴν ἀμεσότητα, τὴν ἀσφάλεια καί τὴν ἐνάργεια τῆς ἐκφρασῆς του, γιὰ τὴν ἀπόλυτη ἀντιστοιχία τῶν πραγμάτων, τῶν γεγονότων καί τῶν σκηνῶν μέ τίς λέξεις, τίς φράσεις καί ὅλα τὰ ἐκφραστικά του μέσα, ἀλλὰ κινδυνεύω νά ἐπαναλάβω παρατηρήσεις πού ἔγιναν ἤδη ἀπὸ ἄλλους. Προτιμῶ νά τελειώσω τὰ σχετικὰ μέ τὰ Ἀπομνημονεύματα παραθέτοντας ἓνα χαρακτηριστικὸ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὸ τέλος τους: «Ἐνα πράμα μόνον μέ παρακίνησε κι' ἐμένα νά γράψω, ὅτι τούτην τὴν πατρίδα τὴν ἔχομεν ὅλοι μαζί, καί σοφοὶ κι' ἀμαθεῖς καί πλούσιοι καί φτωχοὶ καί πολιτικοὶ καί στρατιωτικοὶ καί οἱ πλέον μικρότεροι ἄνθρωποι· ὅσοι ἀγωνιστήκαμεν, ἀναλόγως ὁ καθεὶς, ἔχομεν νά ζήσωμεν ἐδῶ. Τὸ λοιπὸν δουλέψαμεν ὅλοι μαζί, νά τὴν φυλάξωμεν κι' ὅλοι μαζί καί νά μὴν λέγη οὔτε ὁ δυνατὸς "ἐγώ", οὔτε ὁ ἀδύνατος. Ἐέρεστε πότε νά λέγη ὁ καθεὶς "ἐγώ"; Ὅταν ἀγωνιστῆ μόνος του καί φειάση ἢ χαλάση, νά λέγη "ἐγώ"· ὅταν ὅμως ἀγωνίζονται πολλοὶ καί φειάνουν, τότε νά λένε "ἐμεῖς". Εἶμαστε εἰς τὸ "ἐμεῖς" κι' ὄχι εἰς τὸ "ἐγώ". Καί εἰς τὸ ἐξῆς νά μάθωμεν γνώση, ἂν θέλωμεν νά φειάσωμεν χωριόν, νά ζήσωμεν ὅλοι μαζί. Ἐγραψα γυμνὴ τὴν ἀλήθεια, νά ἰδοῦνε ὅλοι οἱ Ἕλληνες ν' ἀγωνίζονται διὰ τὴν πατρίδα τους, διὰ τὴν θρησκεία τους, νά ἰδοῦνε καί τὰ παιδιὰ μου καί νά λένε· "Ἐχομεν ἀγῶνες πατριούς, ἔχομεν θυσίες", ἂν εἶναι ἀγῶνες καί θυσίες. Καί νά μπαίνουν σὲ φιλοτιμίαν καί νά ἐργάζονται εἰς τὸ καλὸ τῆς πατρίδας τους, τῆς θρησκείας τους καί τῆς κοινωνίας» (2, σ. 217).

Αυτό είναι τὸ πνεῦμα τοῦ Μακρυγιάννη καὶ τῶν Ἀπομνημονευμάτων του· ἄς μᾶς φέρνει στὸ νοῦ τοὺς «πατρικούς ἀγῶνες καὶ τὶς θυσίες», ἄς μᾶς ὑποκινεῖ τὴ φιλοτιμία καὶ ἄς μᾶς κάνει καλύτερους. Χάρις σ' αὐτὰ ὑπάρχουμε ἐλεύθεροι — καὶ γι' αὐτὰ ζοῦμε.

Τὰ Ὁράματα καὶ Θάματα, πού ἐκδόθηκαν τὸ 1983, μὲ εἰσαγωγή καὶ σημειώσεις τοῦ Ἁγγελου Ν. Παπακώστα, καὶ πού ἄρχισαν νὰ γράφονται τὸ 1851, δὲν ἔχουν βέβαια τὴν ἀξία τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ἀλλὰ εἶναι αὐθεντικός καὶ γνήσιος Μακρυγιάννης. Πρόκειται γιὰ ἓνα συγκλονιστικὸ κείμενο, πού φαίνεται πὼς βγαίνει ἀπὸ τὰ βάθη τῆς ψυχῆς του. Ὁ στρατηγὸς μᾶς ἀποκαλύπτει ἐδῶ, μὲ τὶς ἐξομολογήσεις του, μὲ τὴν ταπεινοφροσύνη του, μὲ τὰ ὁράματα πού βλέπει, μὲ τὴν πίστη του στὸ θαῦμα, μὲ τὴ συνείδηση τῆς παντοδυναμίας τοῦ Θεοῦ, μιὰ νέα καὶ ἀγνωστὴ πλευρὰ τῆς προσωπικότητάς του, συμπληρώνοντας καὶ ὀλοκληρώνοντάς τὴν, ἔτσι ὥστε νὰ τὴν βλέπουμε τώρα, ἀκέραιη καὶ ἀνάγλυφη, στὸ πραγματικὸ τῆς ἀνάστημα. Τὰ Ὁράματα καὶ Θάματα δὲν ὀφείλονται μὲ κανέναν τρόπο στὴ «θρησκοληψία» τοῦ «γερασμένου Μακρυγιάννη» οὔτε ἀποτελοῦν «γεροντικὸ ἔργο», ὅπως γράφει ἐσφαλμένα ὁ Λίνος Πολίτης⁹. Ὁ στρατηγὸς δὲν ἦταν γέρος ὅταν ἔγραφε τὸ κείμενο αὐτό: ἦταν 54 χρονῶν τὸ 1851 (γεννήθηκε τὸ 1797)· καὶ δὲν εἶναι «θρησκοληψία» ἡ θερμὴ πίστη τοῦ Μακρυγιάννη στὸ Θεό, τὴν ὁποία ἐκφράζει μὲ τὰ ἀκόλουθα ἀπλὰ καὶ συγκινητικὰ λόγια, πού ἀποτυπώνουν τοὺς παλμούς τῆς καρδιάς του: «Ὅποιον ὁ Θεὸς φυλάγει, ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ κάμει τίποτας, καὶ ὅσα φικιάνει ὁ Θεός, ἄνθρωποι δὲν μποροῦν νὰ τὰ χαλάσουν» (σ. 83-84)· καὶ παρακάτω: «Ἄφοῦ ἔβλεπα τόσα θάματα καὶ τὴν μεγάλη ἐσπλαχνίαν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς βασιλείας του... δὲν ἔχω ἄλλο νὰ προσφέρω ὁ ἁμαρτωλός, μόνον νὰ κάνω τὴν ἁμαρτωλή μου προσευκὴ νύχτα καὶ ἡμέρα καὶ νὰ περικαλῶ νὰ μοῦ δώσει σπλάχνα καλὰ, νὰ δυνηθῶ νὰ δοξάζω καὶ νὰ εὐχαριστήσω τὴν παντοδυναμίαν του καὶ τὴν βασιλείαν του, τοὺς εὐεργέτες, τοὺς σωτῆρες τῆς ματοκυλισμένης μας πατρίδος καὶ θρησκείας» (σ. 111).

Ὁ Μακρυγιάννης στὰ Ὁράματα καὶ Θάματα δοξάζει τὸ Θεό, κάνει ταπεινὰ τὸ σταυρό του καὶ προσεύχεται μὲ δάκρυα στὰ μάτια. «Τὴ νύχτα ἀποβραδὶς», λέει, «ἔκαμα τὴν ἁμαρτωλή μου προσευκὴ μὲ δάκρυα καὶ μὲ μετάνοιες, νὰ φωτιστῶ περὶ τῆς πατρίδος μου καὶ θρησκείας μου» (σ. 62). «Πατρίδα καὶ θρησκεία» πᾶνε πάντα μαζὶ στὸ ἔργο του αὐτὸ καὶ ἀναφέρονται σὲ κάθε σχεδὸν σελίδα τοῦ κειμένου (μέτρησα πρὸχειρα 56 μετεῖς τους). Ἡ πατρίδα στὸν Μακρυγιάννη συνοδεύεται πάντα ἀπὸ

9. Στὸν «Πρόλογό» του στὰ Ὁράματα καὶ Θάματα, 1983, σ. 14 καὶ 16. Στὴν ἐκδοσὴ αὐτὴ παραπέμπω στὸ ἐξῆς.

τῆ θρησκεία. Ὡστόσο δὲν εἶναι ἐδῶ ἡ πατρίδα καὶ ἡ θρησκεία, δηλαδή δυὸ πράγματα, δυὸ ἀξίες, ξεχωριστά· εἶναι «ἡ πατρίδα καὶ θρησκεία», ἐνωμένες, ἀδελφωμένες, ἀξεχώριστες, δηλαδή ἓνα καὶ τὸ ἴδιο πράγμα, συγχωνευμένο, συνταυτισμένο, ὁμοούσιο. Ὁ Μακρυγιάννης στὰ *Ὁράματα καὶ Θάματα* δὲν εἶναι μόνο ὁ μεγάλος πατριώτης τῶν *Ἀπομνημονευμάτων*, εἶναι καὶ ὁ μεγάλος πιστὸς τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ τῆς ὀρθοδοξίας, ὁ μεγάλος θρησκευόμενος. Ὁ Μακρυγιάννης τῶν *Ἀπομνημονευμάτων*, ὡς μοναδικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη προσωπικότητα, θὰ ἔμεινε μονόπλευρος, ἂν ἡ εἰκόνα του δὲν ὀλοκληρωνόταν ἀπὸ τὸν Μακρυγιάννη τῶν *Ὁραμάτων καὶ Θαμάτων*.

Ἔτσι, τὸν ἀκοῦμε νὰ λέει γιὰ τὸ Θεό: «Τοὺς μικροὺς κάνει μεγάλους καὶ τοὺς μεγάλους μικροὺς καὶ τοὺς σοφοὺς μωροὺς καὶ τοὺς μωροὺς σοφοὺς, διὰ νὰ μὴ φαντάζεται κανένας ἄνθρωπος καὶ νὰ λέγει “ἐγώ”, νὰ λέγει “ὁ Θεὸς τί θέλει”, ἐκεῖνο νὰ παίρνει, καὶ νὰ ἔχει τίς ἐλπίδες του εἰς τὸν Θεὸν καὶ νὰ φέρνει τὴν δοξολογίαν του καὶ τὴν εὐχαρίστησίν του εἰς τὸν ἀφέντη του καὶ εἰς τὴν βασιλείαν του...» (σ. 211). Ἐπιπλέον ὁ Μακρυγιάννης ἐδῶ, ὅπως καὶ στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, στρέφεται κατὰ τῆς ιδιοτέλειας καὶ τῆς «τυραγνίας» τῶν ξένων στὴν Ἑλλάδα (πρβλ. σ. 54 κ.ά.) καὶ φανερώνει πλήρη συνείδηση τῆς ἀρχαίας του ἐλληνικῆς κληρονομιάς καὶ τῆς προγονικῆς του δόξας. Στὰ *Ὁράματα καὶ Θάματα* ὑπάρχουν ἐγκωμιαστικὲς μνεῖες τοῦ Σωκράτη, τοῦ Πλάτωνα, τοῦ Λυκούργου (βλ. τίς σ. 173, 179, 185, 186), πρὸς παραδειγματισμὸ τῶν συγχρόνων του. Παράλληλα ὑπάρχει καὶ ἡ δραματικὴ ἐπίγνωση τῆς ἀμορφωσιάς του καὶ τῆς ἀγραμματοσύνης του, καθὼς καὶ τῶν πνευματικῶν περιορισμῶν ποὺ αὐτὲς τοῦ ἐπέβαλλαν. Μὲ πολλὴ εἰλικρίνεια, πολὺ παράπονο καὶ πολλὴ συγκίνηση διεκτραγωδεῖ ὁ ἴδιος τίς ἐλλείψεις του αὐτῆς. Γράφει π.χ.: «οὔτε ἡ μάθησή μου μὲ βοήθει...» (σ. 185)· «μῆτε μάθησιν ἔχω...» (σ. 194)· «εἶμαι, ὁ δυστυχῆς, καὶ ἀγράμματος καὶ ἀστενῆς» (σ. 200)· «δὲν ἔχω κανένα προσόντο» (σ. 216)· καὶ προπαντὸς τὸ συγκλονιστικὸ «εἶμαι ἀγράμματος, ὁ ταλαίπωρος...» (σ. 191). Τὰ *Ὁράματα καὶ Θάματα* δὲν πρέπει νὰ θεωρηθοῦν καὶ νὰ κριθοῦν ὡς λογοτεχνικὸ ἔργο, γιατί παρακολουθοῦνται ἀπὸ ἀδυναμίες: ἀπὸ ἀσυνταξίες ἢ ἀπὸ ἐπαναλήψεις, ποὺ ὀφείλονται στὴν ἀποσπασματικὴ συγγραφὴ τους καὶ στὸν ταραγμὸ νοῦ τοῦ στρατηγοῦ. Πρέπει νὰ κατανοηθοῦν ὡς βαθιὰ προσωπικὴ ἐξομολόγηση, ὡς αὐθόρμητη μαρτυρία («ἐκ τῶν ἔνδον») τῆς ψυχῆς — καὶ νὰ σχολιασθοῦν ἀνάλογα.